

Margit van der Steen

'Ich bun altied un sjterk vroumus gewaes'

*Leven en werken van een boerin in een Midden-Limburgse plattelandsgemeenschap, Hertem 1910-1960*¹

'Krieg oet', zegt Marie terwijl ze me opnieuw de schotel met vlaai voorzet en vers gezette koffie brengt. We zitten aan tafel in haar aanleunwoning, de cassettere-corder loopt en ze vertelt honderduit over haar leven als boerendochter en boerin. Ze spreekt over het vele harde werken, de machtige kerk, de gedwongen evacuatie in de oorlog, over veel kinderen krijgen en verzorgen. En over haar trouwdag, in 1936:

*'Dat trouwen stelde niet veel voor, de dag erna ging ik weer gewoon verder werken. Dat was niet jammer, de wereld was zo. De trouwdag was niets aparts. Voordat ik ging trouwen heb ik nog het hele vee verzorgd'*²

Kort na de trouwplechtigheid was ze al zwanger en op 1 september 1937 beviel ze van haar eerste kind, een meisje. Een dag eerder had ze nog flink meegeholpen om de oogst binnen te halen. Marie wordt niet kwaad als ze aan dit harde werken in hoogzwangere staat terugdenkt. Nee, ze spreekt hierover met onverhopen trots in haar stem. 'Ich bun altied un sjterk vrouwmus gewaes', zegt ze.

Marie Smeets-Peeters³ staat centraal in dit artikel dat het leven beschrijft van een vrouw die in velerlei opzichten representatief is voor een Hertense boerin in de periode tussen 1910 en 1960. Ze behoort tot de groep vrouwen waarover in het recent verschenen handboek over de Limburgse geschiedenis wordt gezegd: 'In dit soort bedrijven [gezinsbedrijven in de landbouw, ambacht, kleine nijverheid en handel, MvdS] was de positie van de vrouw buitengewoon sterk'.⁴

In de periode en het gebied die in dit artikel centraal staan, hebben zich ingrijpende ontwikkelingen voltrokken. Van een agrarische samenleving veranderde deze plattelandsgemeente in een gebied waarin de landbouw niet langer de belangrijkste bron van bestaan vormde. Terwijl in 1910 nog het merendeel van de Limburgers op het platteland woonde, was in 1960 de meerderheid in steden woonachtig. Als gevolg van een daling van de gemiddelde

¹ Graag wil ik hier Frans van der Steen bedanken voor zijn waardevolle adviezen en het materiaal dat hij ten behoeve van dit artikel verzameld heeft. Ik ben hem bijzonder erkentelijk voor het feit dat hij zijn expertise op het terrein van de Limburgse geschiedenis en streektaal aangewend heeft ten behoeve van dit artikel. Ook wil ik Ad Knotter en Willibrord Rutten bedanken voor hun commentaar op eerdere versies van deze bijdrage.

² De citaten in dit artikel zijn afkomstig uit: Margit van der Steen, 'Ich bun altied un sjterk vroumus gewaes' (Voorburg 2000).

³ Marie Smeets is een pseudoniem, evenals de namen van andere personen die in dit artikel worden genoemd.

⁴ P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*. Maastrandse Monografieën 63 (Hilversum 2000) 416.

Ool, gemeente Herten, luchtfoto. De grindgaten ontbreken nog. Het akkerland is uitermate versnipperd, een van de redenen voor de slechte sociaal-economische situatie van het dorp in jaren 1930. Fotocoll. SHCI, Provinciale Planologische Dienst in Limburg.

huwelijksleeftijd en een daling van het geboortecijfer ontwikkelde zich verder een zogenaamd modern demografisch patroon. De inzet van dit artikel is het presenteren van bijzonder materiaal over het leven van een boerin in Midden-Limburg in een periode van ingrijpende veranderingen.⁵ Het leven van Marie Smeets zal ik plaatsen in de context van de algemene sociaal-economische ontwikkelingen van Herten, waarbij ik gebruik maak van beschikbare literatuur en *oral history*.

Achtergronden

Marie Peeters werd in 1908 geboren. Ze was het op een na jongste kind uit een familie van negen. Net als bijna alle andere inwoners van het Limburgse dorpje Ool (gemeente Herten) verdienden haar ouders hun brood in de landbouw. Marie mocht zes jaar naar de lagere school en moest daarnaast altijd hard meewerken op het eigen bedrijf. Op 28-jarige leeftijd trouwde ze met Bèr Smeets uit

Roggel. Het werd een gelukkig en langdurig huwelijk. Samen pachtten ze een boerderij in een andere Hertens dorp, Merum. Hier brachten ze zeven kinderen groot onder vaak moeizame omstandigheden.

Marie Smeets-Peeters heb ik goed gekend. Ik bewaar veel herinneringen aan haar en ga nog af en toe bij haar op bezoek. In 1989 heb ik het voorrecht gehad vele uren met haar te kunnen praten over haar leven. Tien jaar later heb ik die interviews, aangevuld met herinneringen, uitgewerkt tot een boekje.⁵

Allereerst iets uit mijn herinneringen. Het is herfst 1967. Ik ben zes jaar oud en ga, net zoals iedere zondagmiddag, bij Marie op bezoek. Ik loop over het onverharde boerenerf en beklim de twee treden naar de voordeur. Als de deur openzwaait kijk ik recht in het binnenste van een opengesneden varken. Tot mijn grote ontzetting is de varkensladder met de opengesneden varkenshelften erop vastgebonden tegen de blauwe achterwand van de keuken opgesteld. Marie en Bèr slachten zelf en de achterwand van de keuken is de beste plek om het vlees te laten besterven. Later die middag eten we verse balkenbrij met brood. Aan de zondagmiddagen, als haar kinderen op bezoek komen, heb ik eideloze herinneringen. Er wordt vlaai gegeten, zeker twee stukken per persoon. Als er iets bijzonders te vieren is, eten we ook 'kaai schottel' (een soort huzaren-salade) met broodjes. Na het eten gaan de mannen kaarten en de vrouwen wassen af. Het ergert mij dat de vrouwen moeten werken terwijl de mannen een spelletje mogen spelen. Maar ik zie ook dat in de keuken altijd gezellig gekletst en veel gelachen wordt, terwijl de mannen proberen elkaar af te troeven. In een grijze walm van pijp- en sigarenrook 'godmejaren' de mannen heel wat af.

Niet alleen mijn herinneringen aan Marie hebben een rol gespeeld bij het maken van de interviews, ook mijn studie sociaal-economische geschiedenis en mijn langdurige werkzaamheden ten behoeve van de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis en *genderstudies* zijn van belang geweest. Mijn betrokkenheid bij vrouwengeschiedenis wakkerde de belangstelling aan om het leven van vrouwen als Marie niet alleen te onderzoeken, maar ook waar mogelijk vast te leggen. De methode van *oral history* bleek daarbij zeer geschikt. Het gaf de mogelijkheid om vrouwen zelf aan het woord te laten over hun leven. Daarom ging ik, gewapend met cassetterecorder en papier en pen, Marie interviewen. In totaal heb ik zeven uur met haar gesproken, verdeeld over vier sessies. De vraag naar de mogelijkheden om het leven zelf vorm te geven, vormde de rode draad tijdens die gesprekken. Ik wilde graag weten of en hoeveel bewegingsvrijheid er was. Welke toekomstperspectieven had iemand uit een klein Limburgs dorp in de eerste helft van de vorige eeuw? Waren er mogelijkheden om onderwijs te volgen? Was de volgens de machtige katholieke kerk gepropageerde natuurlijke bestemming van een vrouw wel het moederschap en het huwelijk? En welke

⁵ Zie ook: Fransje Backera e.a., *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989), met name de hierin opgenomen publicatie van Ans Gielen, 'De "natuurlijke bestemming" van een boerendochter. De opvoeding van boerenmeisjes in Horst in het begin van de twintigste eeuw'.

⁶ Van der Steen, 'Ich bun altied un sjterk vroumus gewaes'.

andere factoren drukten een stempel op het leven van Marie? Deze vragen waren geïnspireerd door mijn werk aan een boek over de geschiedenis van platelandsvrouwen.⁷

De interviews werden afgenomen in de Midden-Limburgse streektaal, de eerste taal van Marie én van mijzelf. Het was helaas niet mogelijk de conversaties in deze taal te publiceren waardoor een deel van de soms kleurrijke uitdrukkingen van Marie verloren ging.

Niet alleen dankzij interviews weten we het een en ander over het leven van Marie Smeets-Peters. De sociaal-geograaf Van Zuylen maakte in zijn proefschrift een minutieuze analyse van de gemeente Herten rond 1937. De boerderij van Marie en Bèr werd in zijn tabellen onder nummer 57 beschreven en ook ontbrak de verbintenis tussen de boerenzoon uit Roggel en de boerendochter uit Ool niet in de overzichten van huwelijkssluitingen. Van Zuylen schreef zijn monografie vanuit een grote bezorgdheid over de problematische ontwikkelingen in de landbouw. Hij voorzag de ondergang van deze sector en sloot zijn proefschrift in 1940 af met wat wij nu beleidsaanbevelingen zouden noemen.⁸ De grimmige realiteit van de oorlog doorkruiste zijn voorspellingen echter. Na de oorlog zouden de ontwikkelingen een andere wending nemen, zoals blijkt uit diverse bijdragen in de publicatie *1000 jaar Herten*.⁹ Ook demografen bestudeerden de ontwikkelingen in Limburg. Speciale vermelding verdient hier de gedetailleerde studie van Theo Engelen.¹⁰ Op provinciaal en gemeentelijk niveau alsmede op het niveau van individuele echtparen verzamelde hij cijfermateriaal over de transitie van een 'ouderwets' naar een zogenaamd modern reproductief patroon. Naast bovengenoemde studies is er ook materiaal over de ontwikkeling van de landbouw in Limburg beschikbaar, waar ik in deze bijdrage gebruik van maak.

Nee, daar leerde niemand

Herten is een kleine Midden-Limburgse gemeente bestaande uit de drie kerkdorpen Ool, Merum en Herten. In 1939 woonden hier 1.658 mensen op een oppervlakte van slechts 655 hectare. Het grondgebied werd voor ongeveer tweederde omsloten door een meander van de Maas. Met name Ool had veel last van de regelmatig terugkerende overstromingen van deze rivier. Hier, in dit dorp, werd Marie geboren uit het tweede huwelijk van haar moeder. Nadat haar eerste echtgenoot jong gestorven was, zag Marie's moeder zich genooddaakt opnieuw te trouwen omdat ze in haar eentje de boerderij niet draaiende kon

⁷ Backera e.a. ed., *Vrouwen van het land*.

⁸ Henri Johan van Zuylen, *De gemeente Herten. Dorp aan de overgang. Proeve van een sociaal-geografische monografie van een Midden-Limburgse gemeente* (Groningen-Batavia 1940).

⁹ F.M.J. van der Steen, 'Landbouw en veeteelt', in: *1000 jaar Herten* (Herten 1968) en J.J.H. van der Steen, 'Herten in de Tweede Wereldoorlog', in: *1000 jaar Herten* (Herten 1968).

¹⁰ Theo Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg 1850-1960*. Maastrandse Monografieën 45 (Assen-Maastricht 1987).

*Twee Limburgse boerenmeisjes.
Museum het Domein, Sittard, fotocoll. Hub Leufkens..*

houden. Marie vertelde hierover: 'Wij waren thuis met twee soorten kinderen, want mijn moeder was twee keer getrouwd. Met een Reinders en een Peeters. We waren thuis met acht meisjes en een jongen. Ik was de op een na jongste'. Behalve negen kinderen woonde in huis nog een 'tantje', de ongehuwde zuster van de eerste echtgenoot. Tantje zorgde voor het huishouden. Zij was weinig geliefd, ze 'grauwelde' en speelde de baas. Daarom werd in 1925 een tweede huis gekocht waar vader, moeder en een dochter gingen wonen. Marie moest tot haar verdriet bij 'tantje' blijven wonen. Ondanks de scheiding bleven de twee huishoudens een financiële eenheid vormen.

De kinderen moesten al vroeg flink meewerken op de boerderij. En de meisjes een beetje meer dan de jongens. Marie Smeets:

'Voordat ik zes jaar was, deed ik al werkjes op de boerderij. Met de koeien langs de weg zitten, dat deden we met z'n drieën, met mijn oudere zusters samen. Die koeien hadden we aan een touw of ketting vast. Het duurde een paar uur voordat ze volgegeten waren. Mijn broer, die hoefde niet zoveel werk te doen. Hij moest achter de "paardekont" en toen hij wat ouder was moest hij ploegen en eggen. De meisjes moesten veel meer doen dan die jongen, schei uit. Melken en de stal leegmaken deden we vanaf dat we tien, twaalf jaar waren. Als je tien was, moest er "duchtig" [flink] gewerkt worden. Overal aanpakken, op het veld, met het vee, hooien, aardappelen rapen, de "hele smeer". In huis hoefden we niet te werken daar hadden we "tantje" voor. Maar we moesten wel mee naar het veld, schoven binden, met de zig maaien. Ons waren lakschoenen beloofd. Daar zijn we nog steeds op aan het wachten.'

'We konden ook wel spelen onder elkaar en met de buurkinderen. De meisjes speelden met de meisjes, de jongens met de jongens. Meisjes met jongens, dat mocht niet. "Dao zojen ze get van kinnen maken" [daar zou wel eens op een vervelende manier over gepraat kunnen worden en er zou misschien wel wat kunnen gebeuren]. Als kinderen hebben we ook veel gekaart. 's Ochtends werkte je in de stal en op zondag moest je drie maal naar de kerk gaan. Maar 's middags, als alles opgeruimd was, dan werd er gekaart. En dan werd weer in de stal gewerkt en dan weer gekaart.'

Meisjes en jongens trokken zoveel mogelijk op met hun eigen seksegenoten. Ook het onderwijs kende aparte scholen voor meisjes en jongens. De mogelijkheden om onderwijs te volgen waren beperkt. Zes jaar lagere school was voor vrijwel iedereen in de gemeente het maximaal haalbare. Zo ook voor Marie:

'In Ool was geen school. In Herten was de school voor de hele gemeente. Er waren zes klassen met zo'n 30 kinderen per klas. Meisjes en jongens apart. Er was dus een meisjes- en een jongensschool met ieder zo'n 30 kinderen. En die zaten niet in hetzelfde gebouw, o nee. En als er dan iemand door wilde leren, dat gold voor een enkeling, dan kon die de zevende klas doen. Een heel enkel kind ging dan nog verder leren. Het was voor ons een eer dat Lena [haar zus] de zevende klas heeft gevolgd.'

Niet iedereen stond erop te springen om te trouwen

Na de jeugdijaren, waarin Marie net zoals bijna alle andere meisjes en jongens in het dorp enkele jaren lagere school volgde, brak een volgende levensfase aan. Volgens de in Limburg almachtige katholieke kerk waren het huwelijk en het moederschap de natuurlijke bestemming van een vrouw, dus ook voor Marie en haar dorpsgenoten. Een kloosterleven kon eveneens op waardering rekenen.¹¹ Maar het leven was sterker dan de leer. Een groot aantal vrouwen en mannen in Herten trouwde niet. Zij wilden niet trouwen, kregen de kans niet omdat ze geen geschikte partner vonden, of konden geen boerderij verwerven. Een enkeling werd geestelijke, hetgeen als zeer eervol voor de familie werd beschouwd. Ook in de familie van Marie kwam deze waaier aan levenspatronen voor: twee meisjes kozen voor het klooster, Lena wilde niet trouwen, Miet bleef haar hele leven dienstbode en de andere vijf kinderen trouwden. Daarnaast woonde 'tante' in huis, de ongetrouwde zus van de eerste echtgenoot van haar moeder. Uitgebreid vertelde Marie over de levenspatronen van haar broer en zussen:

'Wij waren thuis met acht meisjes en een jongen. Van die twee meisjes zijn er twee in het klooster gegaan, "begien" [non] geworden. Toos werkte op de "sniekamer" [operatiezaal] en "os Fien" die was verpleegster. Als non kreeg je de kans wat te leren, maar daar moest de familie wel aan betalen. En die nonnen werden "duchtig oetgezat" [ze kregen een grote uitzet mee], twaalf stuks van elk. Toos wilde echt graag non worden, die zat altijd in het klooster. Vroeger, als er een geestelijke in de familie was, dat was wat. De familie was er blij mee, al kostte het wel wat. Bij thuiskomst van de non was er kermis. Dan werd er uitgehaald! Twaalf tot vijftien vlaaien werden gebakken. Dat kostte toch een hoop geld allemaal!'

Alleen wonen kwam niet voor. Wie niet trouwde, ging vaak bij een broer of zus wonen. Marie:

'Dat kwam veel voor. Alleen wonen, dat gebeurde niet. Een ongetrouwde zus die werkte in het huishouden. Op veel plaatsen was er een tante, die kookte en paste op de kinderen. Ook kwam wel voor dat ze als dienstbode ging werken. Een ongetrouwde broer werkte mee op de boerderij. Ging dat niet, dan ging hij als knecht uit werken. Bij ons was "tante". Die kookte en paste op de kinderen.'

Toen ik Marie vroeg of iedereen wilde trouwen, antwoordde ze: 'Nee, nee. Ik weet heel zeker - van mijn zus Miet weet ik het niet, maar "os Lena" zou geen man willen. Heel zeker niet. Nee, ze wilde er geen. Ze is ook nooit getrouwd. Miet ook niet, maar of ze niet wilde trouwen, dat weet ik niet. Ze heeft vijftig jaar in

¹¹ Zie Carla Wijers, 'In de schaduw van het kruis. Vrouwenlevens in de Limburgse mijnstreek', in: Hélène Vossen e.a. ed., *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw* (Roermond 1990) en Mirre Bots en Maria Noordman, *Moederschap als balsem. Ervaringen van katholieke vrouwen met huwelijk, seksualiteit en moederschap in de eerste helft van deze eeuw* (Amsterdam 1981).

de stad op een plaats gewerkt'. Op mijn vraag of er niet vreemd tegenaan werd gekeken dat Lena niet wilde trouwen, antwoordde ze:

'Nee, vroeger niet. Er waren er wel meer niet getrouwd'. Ik: 'Heeft u een idee waarom Lena niet wilde trouwen?' Marie: 'Ze zei altijd: "Ich hoof gene miensch" [ik hoof geen 'miensch', mens, man]. Ik weet niet of Miet niet had willen trouwen. Ik denk ook niet dat ze de kans heeft gehad als ze wilde. Ze woonde uit, moest 's avonds om half zeven binnen zijn en bleef binnen. Lena had als ze dat echt gewild had, wel iemand kunnen ontmoeten. Dat was wel een dapper vrouwtje. Ze is naaister geworden, mocht naar de zevende klas. Ze heeft lang in huis gewoond. Later is ze met vader en moeder naar Merum gegaan. Nee, niet iedereen stond erop te springen om te trouwen.'

Met haar opmerkingen over zus Miet raakt Marie aan een belangrijk punt. Zelfs al had Miet graag willen trouwen, dan zou ze ternauwernood een kans krijgen een aardige jongen te leren kennen. Immers, de omgang tussen de seksen lag gevoelig en seksualiteit was omgeven met taboes. Onderwijs vond plaats in aparte jongens- en meisjesscholen en zelfs kinderen speelden al gescheiden naar sekse. 'Daar zou men iets van kunnen "maken"', vertelde Marie al eerder. Omdat de omgang tussen meisjes en jongens zo gevoelig was, was het niet eenvoudig aan een huwelijkspartner te komen. Ik vroeg Marie daarom hoe je een jongen leerde kennen. Ze antwoordde:

'Tijdens het dansen. Tijdens de kermis in Roermond. Eerst moesten we werken, dan gingen we te voet naar Roermond [onder begeleiding van een zwager of haar broer]. Om negen uur, half tien liepen we weer naar huis. We mochten af en toe dansen, onder in een schuur. Met een troep meisjes gingen we daar naar toe. Er werd een 'pot' bier gedronken, een beetje gelachen en gedanst. Er waren zo'n 25, 30 mensen'. Ik: 'Hoe heeft u Bèr leren kennen?' Marie: 'Bij familie in Beegden. Daar gingen we dansen want het was kermis. Daar heb ik Bèr leren kennen tijdens het dansen. Ik vertel niet hoe dat verder ging. Vroeger deden ze alles stiekem. Stiekem afspraakjes, stiekem brieven. Bèr woonde in Roggel. Dat was een heel eind lopen. Later kregen we fietsen. Het gebruik was om langer te vrijen. Toen was niets te krijgen. Als je ging trouwen, dan was je ouder dan dertig. Met twintig was je nog niet droog achter de oren. In 1936 zijn we getrouwd. Daar stond niemand bij stil, of je wel of niet wilde trouwen. Lukte het, dan lukte het en anders niet.'

Gaat heen en vermenigvuldigt u

Seksualiteit, zwangerschap en geboorte waren omgeven door geheimzinnigheid. Voor de kerk was seks zondig. Alleen tussen mannen en vrouwen, binnen een huwelijk was seksuele omgang toegestaan, zij het uitsluitend en alleen met het oogmerk op de voortplanting. Een half uur voor het trouwen kregen echtelieden korte instructies van de geestelijke en daarna werden ze geacht zich te 'vermenigvuldigen'. Marie brengt dit als volgt onder woorden:

Een boerenkar op de Molenweg in Herten, jaren 1920. Foto uit: Jo van Herten, Herten in oude ansichten (Zaltbommel 1974).

'Door de kerk werd alles omlaag geduwd. De mensen van vroeger vertelden niks. Er werd doodgewoon niks gezegd. Luister Margit, als ik dat toch moet zeggen. Als je toch 17 of 18 bent. "Op vandaag" [vandaag de dag] weten ze toch met negen jaar meer als toen wij zo oud waren'. Ik: 'U zou wat meer openheid vroeger beter hebben gevonden?' 'Ik meen van wel, dat was beter geweest'.

Waar seksualiteit tot het huwelijk ten strengste verboden was, moest na deze plechtigheid van het ene op het andere moment alles in het werk worden gesteld om snel kinderen te krijgen. Wat Marie van het onderricht voor de huwelijksluiting vond, vertelde ze niet. Wel herinnerde ze zich nog levendig wat de pastoor zei toen ze na afloop van de trouwplechtigheid de kerk uitliepen. 'Wij werden toegesproken: Gaat heen en vermenigvuldigt u. Ik dacht: daar heb je het al'. Trouwen betekende immers dat je geacht werd kinderen te krijgen. Marie kreeg acht kinderen, van wie er een maar kort geleefd heeft. Daarnaast kreeg ze nog een miskraam. Marie:

'Ach, het is verschrikkelijk. Als je het nagaat'. Ik: 'Als je niet veel kinderen kreeg, dat was niet goed?' Marie: 'Ja. Mijn zuster had er drie, dat was te weinig. Maar bij ons hoefde hij [de pastoor] niet te komen, want we hadden ze op zijn tijd. We zijn in 1936 getrouwd en in 1946 had ik er al zeven. En ik had ook nog een miskraam gehad. En een is nog dood, ook nog. De oudsten zijn binnen een jaar geboren. Ik wed dat als je geen kinderen had ... [veelbetekenend zwijgen]. Plannen, dat was er niet bij. Het ging er maar op los. Het "staalt" [lijkt] nergens op als je het goed bekijkt. Maar ik had er geen een willen missen [heel stellig]. Maar als het was geweest zoals nu, met die pil, dan zeg ik niet of ik er zoveel gehad had'.

In dit citaat verwees ze naar haar zus, die thuis bezoek van de pastoor kreeg waarin aangedrongen werd op gezinsuitbreiding. Haar zus had namelijk 'slechts' drie kinderen. Ook uit andere interviews zijn deze vormen van controle op de intieme levenssfeer door de kerk bekend.¹²

De katholieke kerk oefende een grote invloed uit op de waarden en normen. De macht van de vanzelfsprekendheid was groot. Iedereen moest worden gedoopt in deze katholieke gemeente. 'In Merum werd iedereen gedoopt. Iedereen. Het was een katholiek dorp. En daarmee uit. Iemand die niet gedoopt was, daar zou je wat van horen. Dat kon niet'. En eenmaal gedoopt volgde de heilige communie, het vormsel, iedere zondag naar kerk gaan. Het onderwijs was katholiek, menige vereniging had een geestelijke als adviseur, de krant kende een katholieke signatuur en uiteraard werd vanaf de preekstoel opgeroe-

¹² Over de vraag of deze pastoor een uitzondering vormde dan wel dat deze gang van zaken meer gangbaar was, is het laatste woord nog niet gezegd. Er waren ook rooms-katholieken geestelijken die zich geneerden voor vragen naar de persoonlijke levenssfeer en daarom weinig trek hadden in het afleggen van huisbezoeken. Zie Charles M.A. Caspers, "'Ik ken mijn schapen en zij kennen mij": de praktijk van het jaarlijks algemeen huisbezoek, ca. 1860 - ca. 1960', in: Marit Monteiro e.a. ed., *Steun en toeverlaat. Historische aspecten van geestelijke begeleiding*. Metamorfosen 3 (Hilversum 1999) 22-36.

pen om op de katholieke partij te stemmen. In deze besloten gemeenschap trouwden katholieken uiteraard met katholieken. Contacten met 'anderen' waren spaarzaam, maar waren er wel. Marie: 'Wij hadden vroeger een protestantse vriendin. Dat mocht. Zij kwam ook in huis. We hadden ook contact met een Joodse veehandelaar'. Ook omdat de stad op drie kwartier loopafstand lag waren er weinig mogelijkheden om met andersdenkenden en andere meningen in aanraking te komen.

Demografische transitie

Theo Engelen heeft geconstateerd dat zich in de provincie Limburg een revolutionair proces heeft voltrokken in het demografisch patroon. In het begin van de twintigste eeuw was Limburg nog één van de meest traditionele provincies, dat wil zeggen dat een hoge huwelijksleeftijd gepaard ging met een hoog geboortecijfer. In 1970 kende de provincie Limburg daarentegen de laagste vruchtbaarheid van heel Nederland, terwijl het percentage jonggehuwden boven het landelijke gemiddelde lag. Engelen liet zien dat de demografische ontwikkelingen in de provincie Limburg, hoewel die geheel door de katholieke kerk werd gedomineerd, per regio verschilden. De invloed van de verstedelijking en economische groei was onmiskenbaar: Maastricht kende de minst vruchtbare huwelijken en het grootste kindertal werd gerealiseerd op het rurale platteland van noordwest Limburg. Hij wees ook op de factor beroep. Landbouwers hadden gemiddeld grotere gezinnen dan andere beroepsgroepen.¹³

Het leven van Marie Smeets-Peeters kan als een illustratie gelden van de demografische veranderingen die zich in de twintigste eeuw in Limburg voltrokken. Ze trouwde op bijna dertigjarige leeftijd en kreeg acht kinderen. Ze was woonachtig in een dorp en werkzaam in de agrarische sector. Maar waar Marie nog op late leeftijd trouwde en veel kinderen kreeg, traden al haar eigen kinderen drie, vier decennia later op jonge leeftijd in het huwelijk. In de meeste gezinnen werden vervolgens niet meer dan twee of drie kinderen geboren. Volgens Van Zuylen, die een gedetailleerde studie maakte van de situatie in Herten rond 1938, kregen de Hertenenaren veel kinderen omdat men hier de overtuiging was toegegaan dat God met ieder kind ook twee handen meezond. Immers, reeds jonge kinderen van zeven jaar werden in het productieproces ingeschakeld.¹⁴

De late huwelijksleeftijd werd bepaald door de mogelijkheden om een geschikte jongen tegen te komen, de kans om een bedrijf te kunnen beginnen, normen en waarden met betrekking tot het huwelijk (met twintig was men nog niet 'droog achter de oren'). Dat Marie veel kinderen kreeg had ook te maken met de taboes op seksualiteit en voorbehoedmiddelen en de invloed van de kerk. Haar eigen kinderen hadden betere economische perspectieven, de kerk had aan invloed ingeboet en er was meer ruimte om na te denken over het gewenste aantal kinderen.

¹³ Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit*, 195-207.

¹⁴ Van Zuylen, *De gemeente Herten*.

Boerderij te Ool. Foto uit: H.J.van Zuylen, *De gemeente Herten, Groningen-Batavia 1940*.

Landbouw in crisis

'Eigenlijk was iedereen boer', zei Marie toen ze over haar jeugd vertelde. Zelfs de kapelaan en koster hadden vee om in hun levensonderhoud te voorzien.

'Mijn ouders hadden geen grote boerderij, een middelgrote. Ze hadden vier tot vijf koeien en een stuk of zes varkens. Ze hadden zo'n 40 tot 50 kippen. En ze hadden een paard, een groot Belgisch trekpaard met zo'n dikke kont. Er waren genoeg mensen die werkten nog met een os. Op het land werden koren, gerst, tarwe, haver en krotten [voeder- en suikerbieten] verbouwd. Van de opbrengst van het land werd het vee gevoerd. Op nog geen twee, drie bedrijven in het dorp was personeel. Wij hadden dat zelf ook niet, want wij hadden "volk zat" [genoeg mensen, dat wil zeggen kinderen die meewerkten].'

Vanwege het agrarische karakter van de dorpsgemeenschap drukten natuurkrachten een niet te onderschatten stempel op het leven van de inwoners van Ool. De overstromingen van de Maas zette het dorpsleven vrijwel ieder jaar op zijn kop. Voor een goede oogst was men afhankelijk van het weer en een te vroeg gestorven koe kon een financiële ramp betekenen. Toch was Marie blij dat ze in de voetsporen van haar ouders kon treden en samen met Bèr een boerenbedrijf kon pachten. Voor hen was het allesbehalve gemakkelijk om in de landbouw aan de slag te komen. 'Werk, alles was heel slecht te krijgen', zei Marie. Er waren dan ook maar liefst zestig gegadigden die in 1936 net als zij in Merum een boerderij met vijf hectare grond wilden pachten. Toen Marie en Bèr uitverkoren werden, kon hun wens om te gaan trouwen en een eigen bedrijf te beginnen eindelijk in vervulling gaan. Maar toen zij trouwden, was allang niet meer 'iedereen boer'.

De ontwikkeling van een agrarische gemeente naar een dorp waarin de landbouw 'aan de ondergang was geraakt' beschreef Van Zuylen reeds in 1940. In 1910 was nog 76 procent van de beroepsbevolking werkzaam in de primaire productie, in 1938 was dit gedaald tot 50 procent van de mannelijke beroepsbevolking. Het boerenbedrijf was bepaald geen vetpot. Ternauwernood kon men er van leven, aldus Van Zuylen. De Hertense landbouw had een aantal kenmerken die de situatie verergerden. Van Zuylen noemde onder meer het hoge percentage (ruim 70 procent) grond dat gepacht werd. Dit lag ver boven het gemiddelde elders in deze streek rond 1937. De pachtverhoudingen waren speciaal voor kleinere bedrijven ongunstig. De pachttermijnen varieerden van een tot drie jaar en het risico van pachttopzegging was niet ondenkbeeldig. Uitbreiding van de cultuurgrond door ontginningen was al decennia lang niet meer mogelijk. Slechts zeer weinigen beschikten over de gelden om elders een bedrijf te beginnen waar nog wel grond was. Boeren vochten voor een stukje grond, ook al konden ze er volgens Van Zuylen nauwelijks een stuk brood mee verdienen. Het wekt dan ook geen verbazing dat de pacht prijzen in Herten gemiddeld 10 tot 15 procent hoger lagen dan voor gelijkwaardige grond elders in de Maasstreek. De plaatselijke rentmeester die namens enkele grootgrondbezitters de meeste verpachtingen regelde, nam een belangrijke positie in de gemeenschap in vanwege zijn monopoliepositie. Niet alleen was er te weinig grond, ook bestond er een zeer sterke versnippering, hetgeen niet bevorderlijk was voor de bedrijfsvoering. De bedrijfsgrootte was over het algemeen gering. Van de 96 landbouwbedrijven hadden er 86 een omvang van minder dan tien hectare en 54 hadden zelfs minder dan vijf hectare cultuurgrond in gebruik. Van hen hadden er 23 nog een nevenbedrijf. Het gemiddelde boerenbedrijf had een omvang van ruim vijf hectare cultuurgrond en hield 3,1 stuks melkvee.¹⁵

Het net gehuwde paar Marie en Bèr startte met 5,61 hectaren land en hield drie melkkoeien en vijf stuks jongvee, vijf varkens en vijftien kippen. Daarnaast hadden ze een paard. Hiermee waren ze dus aardig representatief voor het gemiddelde Hertense boerenbedrijf.¹⁶ Bijna elk bedrijf hield een paard, terwijl dat bedrijfseconomisch niet altijd verstandig was. Pas bij vijf hectaren cultuurgrond werd een paard rendabel, en vele bedrijven waren kleiner. Hierdoor werd ten onrechte een beeld van een zekere welstand gesuggereerd. Het aantal werkkrachten per hectare was relatief groot, 0,38 per hectare. Elders was dit circa 0,2 per hectare. Alle gezinsleden werden vanaf jonge leeftijd ingeschakeld voor het werk in het bedrijf.

De gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden was eind jaren dertig met bijna 55 jaar erg hoog, hetgeen wijst op een sterke veroudering. Dit kwam omdat - net zoals dat bij Bèr en Marie het geval was - jonge mensen pas zeer laat in de

¹⁵ Van der Steen, 'Landbouw en Veeteelt'; J.H.M. Jansen, 'De commercialisatie van de landbouw in Heythuysen, 1850-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 33 (1988) 73-77; J.F.R. Philips, 'De landbouw in een statische maatschappij 1815-1875' in: *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Assen 1965) 141-145.

¹⁶ Van Zuylen, *De gemeente Herten*, Bijlage, statistiek VI, Merum no. 67.

gelegenheid werden gesteld een eigen bedrijf te starten. Meestal moest een jongen wachten tot zijn ouders zich uit het bedrijf terugtrokken en daarna moest hij het bezit nog vaak verdelen met broers en zussen. Dit werkte een verdere verknippering van de grond in de hand.

De situatie in de landbouw werd tijdelijk beter door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Door het wegvallen van de buitenlandse markten was Nederland voor de voedselvoorziening aangewezen op de opbrengsten van de eigen agrarische sector. Vooral de verbouw van granen werd gestimuleerd. In de eerste oorlogsjaren waren de oogsten bevredigend, maar na verloop van tijd deed het gebrek aan kunstmest zich voelen. De hogere prijzen die de boeren voor hun producten ontvingen konden de vervanging en het onderhoud van gebouwen in materieel niet altijd voldoende compenseren.¹⁷ De bevrijding van Herten en de daarmee gepaard gaande verwoestingen brachten de landbouw een gevoelige slag toe. In Herten, dat maanden in de frontlinie lag, was 90 procent van de woningen vernield of beschadigd.¹⁸ Vrijwel het gehele veebestand en het materieel gingen verloren. Vele velden waren lange tijd onbruikbaar door de tankgrachten, loopgraven en landmijnen. Veel inwoners uit Herten waren in 1945 gedwongen geëvacueerd naar Friesland en Groningen.¹⁹ Ook Marie en Bèr hadden vrijwel alles verloren toen ze met hun zes jonge kinderen, waaronder een baby, terugkwamen uit Friesland. Hun boerderij was leeggeroofd door de Duitsers en door buurtbewoners die al eerder waren teruggekeerd. Ze moesten weer helemaal opnieuw beginnen. Het duurde dan ook enkele jaren voordat het geleden verlies was hersteld.

In 1947 was nog maar 29,9 procent van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw werkzaam.²⁰ In de jaren vijftig werd het punt bereikt waarop de exploitatie van de kleine, gemengde landbouwbedrijven niet meer verantwoord was. Het inkomen van boerinnen en boeren raakte steeds meer achter bij dat van andere beroepsgroepen, een verschijnsel dat ook wel bekend staat onder de naam van de kleine boerenproblematiek. Productievergroting, arbeidsbesparing, schaalvergroting, mechanisatie en specialisatie waren het streven in de landbouw.²¹ In Herten kwam hier niet veel van terecht. Veel landbouwers waren

¹⁷ J. Korsten, *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen, 1896-1996* (Nijmegen 1996) 120.

¹⁸ Van der Steen, 'Herten in de Tweede Wereldoorlog' 256-284 en T. Metsemakers, 'Herten na de Tweede Wereldoorlog' in: *1000 jaar Herten*, 294-295.

¹⁹ De gedwongen evacuatie van Limburgers die in de frontlinie woonden is een onderbelicht facet van de Nederlandse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. Juist omdat nu nog mensen leven die deze dramatische gebeurtenis hebben meegemaakt, verdient het aanbeveling hier snel meer onderzoek naar te verrichten. Een belangrijke aanzet geeft: A.P.M. Cammaert, *Tussen twee vuren. Fronttijd en evacuatie van de oostelijke Maasoever in Noord- en Midden-Limburg: september 1944-mei 1945*. Maaslandse Monografieën 38 (Assen 1983).

²⁰ Metsemakers, 'Herten na de Tweede Wereldoorlog', 291-293.

²¹ J.C.G.M. Jansen, 'Economische geschiedenis van Limburg', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (1997) 67-74 en J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*. Maaslandse Monografieën 52 (Leeuwarden 1992) 199-277.

hiertoe niet in staat of wensten zelfs niet langer in de agrarische sector te blijven werken. Slechts een handjevol bedrijven specialiseerde zich in kippen, varkens, melkvee of in de volle grondstuintbouw. In 1947 waren nog 162 mannen en 90 vrouwen in de landbouw werkzaam, in 1960 waren deze aantallen gedaald tot 93 mannen en 9 vrouwen. Het aandeel van de agrarische beroepsbevolking daalde in 1962 tot minder dan 10 procent. In de daarop volgende jaren bleef er slechts een handjevol agrariërs over.²² De sterke daling van het aantal landbouwbedrijven werd mede veroorzaakt door de sterke vermindering van het areaal aan cultuurgrond. Dit kwam door de vraag naar grond voor woningen en door de enorme ontgrindingen in de uiterwaarden van de Maas. Alleen al door de ontgrindingen ging meer dan de helft van de cultuurgrond verloren. Van een ruilverkaveling, waar Van Zuylen nog voor had gepleit, kwam dan ook niets terecht, eenvoudigweg omdat er niets meer te verkavelen viel. Na de vestiging van de SODA-fabriek in 1938 kwamen er geen nieuwe industrievestigingen meer en moesten arbeidsplaatsen elders worden gezocht. Wel gingen in de jaren zestig vrijwel alle kinderen voortgezet onderwijs volgen, zodat zij elders een beroep buiten de landbouw konden uitoefenen.²³

Het echtpaar Smeets-Peeters wist na de oorlog het areaal cultuurland nog wel uit te breiden tot ongeveer tien hectare. Zij konden land pachten van kleine boeren die hun bedrijf beëindigden. Marie en Bèr specialiseerden zich niet en bleven een gemengd bedrijf uitoefenen; wel kochten ze een tractor. In 1970, toen Bèr de 65-jarige leeftijd bereikte, stopten ze met de boerderij. Ze hadden net de eindstreep gehaald. Van hun zeven kinderen nam er niet één het bedrijf over. De meeste jongens gingen in de SODA-fabriek werken, de meisjes werden *fulltime* huisvrouw.

En dan moest ik present zijn om het bloed te roeren

In tegenstelling tot haar dochters, moest Marie haar leven lang het werk voor het bedrijf combineren met het werk in de huishouding. 'Daar heb ik toch een werk mee gehad', zei ze hierover. In een periode waarin de landbouw in een crisis verkeerde en er nauwelijks droog brood te verdienen was in het boerenbedrijf, leverde het werk dat boerinnen verrichtten een heel wezenlijke bijdrage aan het welzijn van boerenfamilies. In eerder aangehaalde literatuur over de sociaal-economische ontwikkeling van Limburg was hier vrijwel geen aandacht voor. Marie Smeets-Peeters vertelt wat het huishoudelijke werk, waaronder de voedselbereiding, inhield:

'Naar de slager gaan, dat was veel te duur voor ons. Wij slachtten vier varkens per jaar. Ja, in het begin zal het wel minder zijn geweest. De slager kwam en die stak het varken neer. Later sloegen ze het beest eerst bewusteloos met een bijl. En dan moest ik present zijn om het bloed te roeren voor de balkenbrij. Ja, want hoe meer bloed je had,

²² Metsemakers, 'Herten na de Tweede Wereldoorlog', 291-293.

²³ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, 98-100.

hoe fijner dat het was. Dat was magnifiek'. Ik: 'Vond u dat niet akelig, dat bloed roeren?'. Marie valt stil. Zegt dan zachtjes: 'Je raakt overal aan gewend. En het moest. Met drie man moesten ze zo'n varken stilhouden. En zo'n varken krijste natuurlijk. Dat begon al als hij uit de stal werd gehaald'. Ik: 'Of je het nu leuk vond of niet, je had niet de kans om erover na te denken of je wel varkens wilde slachten?' Marie: 'Waar was vroeger keuze voor? Nergens. Dat moest'.

Het vlees kwam van de eigen varkens. Groente kwam uit de tuin, maar werd niet iedere dag gegeten. Dankzij een boomgaard hadden ze wel altijd appelmoes. 'Zwart brood werd niet zelf gebakken, de mik [witbrood] wel. Het deeg werd gemengd. Met de kinderen gingen we dan met een klein wagentje naar de bakker. Drie of vier broden werden er dan gebakken. Daar deden we een week mee. Als woensdag alles op was, kregen ze zwartbrood. Ze hoefden geen honger te lijden, maar dan was er geen mik bij. Zo was dat'. Niet alleen werd geld uitgespaard door thuis het deeg van het brood te maken, ook het deeg en de vulling voor de vlaai werd thuis klaar gemaakt. 'Dan mengde ik van te voren het deeg en pakte veel spijs: appels, kersen, griesmeel of aoften [gedroogde peren]. Die peren werden door de bakker in de over gedroogd en dan hadden we perenvlaai. Op zondag was er vlaai'.

Door te eten wat het bedrijf voortbracht en dankzij het vele werk van Marie, hoefde maar heel weinig gebruik te worden gemaakt van de diensten van winkeliers als slager en bakker. Met beperkte geldelijke middelen kon het gezin van voedsel worden voorzien. Ook de brandstof werd voor een deel in het bos verzameld. Marie: 'Ik heb altijd op hout gekookt. Sjansen [takkenbossen] gebruikten ze daar vroeger veel voor. In de keuken werd ook op kolen gekookt. Toen ik 25 jaar getrouwd was, in '61, kreeg ik een gasfornuis van de kinderen. Dat scheelde veel. O, ja. Geen gesleep meer met kolen, en het koken zelf was veel gemakkelijker. Je kon het vuur op klein zetten'. Op dit met hout en kolen gestookte fornuis werd een keer per week het water gekookt voor de was:

'Er werd een keer per week een heel grote was gedaan. Dat duurde een dag, en dan moest alles "onder de voeten uit zijn" [klaar zijn]. Maar ik was ook al om zes uur bezig. En dan zette je de machine aan en dan ging je tussendoor snel melken. Oh, als ik daar nog aan denk hoe wij dat hebben moeten doen. En de kinderen, die liepen daar ook nog tussendoor te spektakelen. En eer de meisjes dan hun haren gevlecht hadden! Die hadden ook lang haar. Met een strik kon ik die haren echt "net" [mooi] maken. Eerst heb ik nog met een "ribbelplank" [wasbord] gewassen. Dan moest je alles zelf doen. En later heb ik een slinger gekregen. Een wasmachine, die was rond, en die sloeg zo. Die werkte op elektriciteit. Dan moest je eerst water op het vuur zetten. Dat water moest gekookt worden. En dan moesten die ketels water in de machine worden geschud'. Ik: 'Was dat eigenlijk niet gevaarlijk?'. Marie: 'Och, als je het nagaat was alles gevaarlijk. En toen later hadden we een koperen ketel. In die ketel werd het varkensvoer gekookt. Die ketel werd dan schoon gemaakt en daar werd dan de was ingedaan'.

Het voordeel van de koperen ketel was dat hij groter was dan de ketel die eerst werd gebruikt: 'Luister, ik was met een groot gezin. Daar kreeg ik lang niet alles in. Er werd toch ook maar een keer per week gewassen'. Ook het schoonhouden van de keuken en de kamer was zwaar en tijdrovend. 'En we hadden van die rode plavuizen. Daar moest duchtig [flink] op geschrobd worden. Schrobben moest met zo'n stijve borstel. En dan werd er met dikke jute zakken gedweild. Een stofzuiger hadden we niet. En op die plavuizen hadden we ook nog kokosmatten liggen. En dan viel het zand daartussen door. En die matten moesten er iedere week uit. Want zoveel zand lag daaronder'. En tussen dit alles door 'spektakelden' zeven kinderen....

Ondanks het gebrek aan geld kon men 's zondags vlaai eten en ondanks het harde werken en gebrek aan tijd kregen de meisjes toch een mooie strik in het haar. Er is een prachtige foto bewaard gebleven waarop het gezin voor de paardenstal poseert. Bèr op zijn klompen en de meisjes met strik en blinkend mooi gepoetste lakschoenen. Niet erg praktisch op het zanderige erf, maar de trots en eigenwaarde over wat bereikt was straalde er vanaf.

Van Zuylen bracht de arbeidsinzet in het boerenbedrijf in kaart. Hij ging ervan uit dat een boerin voor 75 procent van de arbeidstijd meegerekend kon worden. De berekening suggereert dat mannen en vrouwen even lang werkten. Ik denk dat dit correctie behoeft en meen te mogen concluderen dat vrouwen meer uren per week werkten dan mannen. Dit werk bestond voor een deel uit werk voor het bedrijf en voor een deel uit werk voor het huishouden. Ter illustratie wil ik hier een beschrijving geven van de manier waarop de zondag werd doorgebracht. Bèr stond op zondagochtend rustig op, ging aan tafel zitten waar het ontbijt al klaar stond en bezocht daarna de late hoogmis. Na de mis ging hij naar het café waar hij een kaartje legde en een borrel dronk. Dan liep hij naar huis waar de warme maaltijd klaar stond. Marie daarentegen ging naar de vroegmis om zeven uur, had het vee verzorgd, het ontbijt gemaakt en tegen de tijd dat Bèr uit het café kwam had zij het middageten al gekookt. 's Middags kon ze een uurtje rusten en dan ging ze kleren verstellen en sokken stoppen. Bèr ging dan graag naar de Maas wandelen met de kinderen.

Slotbeschouwing

Het levensverhaal van Marie Peeters dat in dit artikel centraal stond maakt duidelijk hoe grote structurele veranderingen, zoals de demografische transitie en de overgang van een agrarische naar een industriële samenleving, individuele levens beïnvloeden. Maar wat deze microstudie ook liet zien is dat individuele levens niet uitsluitend en alleen bepaald worden door maatschappelijke ontwikkelingen. Toeval, eigen wensen, kansen en mogelijkheden trokken hun sporen in de levens van Marie en haar familie. Voor het onderhavige onderzoek was de methode van *oral history* belangrijk, evenals het in de *gender studies* ontwik-

*De neo-gotische St.-Michaelskerk aan de Markt in Herten, gebouwd tussen 1881 en 1883.
De kerk werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest. Foto uit: 1000 jaar Herten. 968-1968 (Herten 1968).*

kelde gedachtegoed. Heel concreet leverde het informatie op over de vorming van plattelandsmeisjes, de denkbeelden van de katholieke kerk over vrouwen en de (economische) waarde van huishoudelijke arbeid.

Tot de Tweede Wereldoorlog was het merendeel van de bevolking in Herten afhankelijk van de landbouw. Deze verkeerde met name in de jaren dertig van de vorige eeuw in een crisissituatie. Er was in de gemeente niet genoeg landbouwgrond waardoor te veel mensen van te weinig grond moesten rondkomen. Het aantal inwoners per bedrijf lag hier hoger dan elders. Een belangrijke reden

waarom de bevolking in deze crisissituatie het hoofd toch boven water kon houden was gelegen in het feit dat vrouwen in de kleine gezinsbedrijven zeer veel onbetaalde (huishoudelijke) arbeid verrichtten. Hierdoor hoefde men maar in zeer beperkte mate een beroep te doen op diensten en goederen die tegen betaling moesten worden gekocht.

De positie van vrouw in het kleine gezinsbedrijf was sterk. Deze opmerking uit het handboek over de Limburgse geschiedenis werd bevestigd door het verhaal van Marie. Toch wil ik hier een kritische kanttekening plaatsen bij de macht die vrouwen hadden. We zagen weliswaar dat de positie van de vrouw in het bedrijf sterk was, maar op andere terreinen is op die machtige positie heel wat af te dingen. Macht over eigen lijf en leden, met name in relatie tot seksualiteit en voortplanting, was zeer aan banden gelegd. De ontplooiingsmogelijkheden buiten familie en eigen bedrijf waren voor vrouwen zeer beperkt. Het openbare leven was sterk door mannen gedefinieerd en gedomineerd. Toch heeft Marie Smeets-Peeters een sterk zelfbeeld ontwikkeld. Om haar eigen woorden te gebruiken: 'Ich bun altied un sjterk vroumus gewaes'.

Harmonie-orkest 'Wilhelmina', Terwinselen.